

ARTUR ZAVODSKÝ

MISTROVSTVÍ VLASTNÍCH PODOBIZEN KARLA TOMANA

1

Umělci hodni toho jména (básníci, spisovatelé, malíři, sochaři, hudební skladatelé, ale také režiséři, herci atd.) přetavují do svého díla nejnvýznamnější zkušenosti svého života, poznatky rozumové, prožitky citové i rozlet své fantazie. Svým artefaktem vzpínají se k polohám nejvyšším, zanechávající v něm pomník své tvořivé síly, o němž starořímský básník Q. Horatius Flaccus napsal, že je „aere perennius“.

Existuje složitý dialektický vztah mezi životem umělce a dílem, které vytvořil. F. X. Šalda právem nedával rovnítko mezi oba. Viděl rozdíl mezi *osobou* umělce (to je člověk s jeho každodenními skutky a prožitky) a mezi *osobností* umělce (již představuje souhrn jeho tvořivých aktů). A vždycky zdůrazňoval, že čtenáře, diváky, badatele o uměleckých dílech má zajímat jenom ta část umělcovy bytosti, která tvoří.

Mnozí výtvarní umělci (malíři, sochaři, fotografové) usilovali zachytit podstatu své bytosti, nejenom svoji vnější vizáž; vlastní podobiznu. Připomeňme za všechny, jejichž počet je veliký, umělce, jako byli Leonardo da Vinci, Michelangelo Buonarrotti, Rembrandt van Rijn, Francisco José Goya, Josef Václav Myslbek, Vincent van Gogh, Paul Gauguin, Max Švabinský, Pablo Picasso a jiní. Do vlastních medailónů vložili ovšem nezbytnou autostylizaci; v ní nabídli současníkům i lidem budoucích věků úhel, z něhož by byli rádi nazíráni a posuzováni.

Lyrikové, jak víme, podávají vlastně v každé lyrické básni portrét sebe sama z příslušné chvíle; jsou lyrickými hrdiny svých básní. Tak tomu bylo u vynikajících básníků, jako je François Villon, A. S. Puškin, M. J. Lermontov, K. H. Mácha, Charles Baudelaire, Paul Verlaine, Richard Dehmel, Antonín Sova, Sergej Jesenin a jiní. Do této řady nepochybně patří také Karel Toman, tvůrce svítivých granátů v české lyrice.

Nepřliš často se stává, že slovesní umělci se snaží vystihnout svoje dílo a svoji osobnost vlastním portrétem slovesným. Jaroslav Vrchlický se např. bránil proti nepřátelům Baladou pro domo sua. Také Karel Toman napsal několik básní, které mohou být považovány za jeho umělecký medailón. Přiřadil se tím k oněm zmíněným výtvarníkům; sevřeným, úsporně tesaným tvarem svých podobizen snad nejvíce k sochařům. Nebylo náhodou, že k jeho přátelům patřil sochař Jan Štursa.

V přítomné stati analyzují dva z Tomanových autoportrétů — *Starou alegorii podzimu* a *Vlastní podobiznu*. Mezi jejich vznikem leží několik roků. Stará alegorie podzimu vstoupila do sbírky *Sluneční hodiny*, která vyšla r. 1913, *Vlastní podobizna* je úvodním číslem sbírky *Stoletý kalendář*, kterou autor vydal r. 1926.

2

STARÁ ALEGORIE PODZIMU

Každé vpravdě velké umělecké dílo naplňuje výsostným, osobitým a jedinečným způsobem zásady dialektické jednoty obsahu a plně mu odpovídající formy. Je tomu tak i v případě Tomanovy básně *Stará alegorie podzimu*, jak míním ukázat jejím detailním rozbořem.

Báseň má tři strofy. Toman se v každé z nich pokouší obrazem vystihnout podstatu podzimu, období zhasínání přírody, období loučení a stesku.

V první strofě je podzim představen jako rozmarný zlatník, který vytepal listy do různých odstínů žlti a rozhodil je do trav. Obrazová tkáň této strofy je držena v poloze výtvarné. Síla a půvab jejích obrazů záleží v tom, že podzim a vítr jsou zde personifikovány, že jsou přiřazeny jako rovnocenní partneři k dětem. Podzim je velký umělec, ovládá svoje metier, neopakuje mechnicky staré postupy. Má smysl pro hru, pro smavý rozmar — své práce rozhodil do trav: daroval je větrům a dětem. A nyní se zasněně na jejich hry dívá — jako by o všem přemýšlel.

V druhé strofě vystupuje podzim jako hudebník, který hraje ze záliby a pro rozkoš, střídaje nástroje tak vysloveně „lyrické“, jako jsou housle a flétna. Hraje v měsíčních nocích. A hraje milencům. Na svých nástrojích vyluzuje tóny, které jako by vyjadřovaly vzlykot ptáků, loučících se s naší krajinou a odlétajících na jih. Jeho hra je smutná, je to žalozpěv za něčím krásným, co minulo. Stesk loučení je podtržen obrazem ptáků, kteří pláčou. V této strofě spojily se součásti přírodní scénérie (noc, plující měsíc) i náležitosti hudby (hudebník hraje střídavě na housle, střídavě na flétnu, a hraje smutně). I když je zde situace exponována také barevně, převažuje důraz na prvek akustický, na hudbu.

Třetí strofa je novým, posledním autorovým pokusem zmocnit se podzimu obrazem. Toman nastoluje paralelismus: podzim — básník. Umělec roztažil všechny zrady, žaly, zklamání, jimiž prošel v životě, na rytmickou rosu, na rosu, která osvěží a ukonejší, a na průzračnou, křišťálovou řeč. Všechno už pověděl a nyní sní o tom, že smrt přinese usmíření. To už není rozmarný zlatník, i když také on — básník roztažil materiály svého života. Třetí strofa se kruhem vrací ke strofě první. Není zde už ovšem veselí, ale příprava na smrt, která zanechá za sebou všechny zrady a zklamání. Osnovné obrazy tří strof jsou vázány z různých uměleckých sfér: zlatotepec, hudebník, básník. A víc: z uvedené trojice obrazů je nejsilnější obraz básníka. Exponován na konci celku, sílou Tomanova osobnostního nasazení vítězí. Báseň se posléze mění v paralelismus:

podzim—básník. Toman provádí bilanci své umělecké činnosti — a ta vyznívá, vyslovena diskretním toliko náznakem — melancholicky, ale usmířeně. Jak nemyslit na to, že Toman po letech, nedlouho před smrtí, právě takto, stoicky, mužně bilancoval svůj život a dal ve svazku *Básně „sbohem čtenáři“*.

Obsah všech tří strof má ráz citového odlivu: od rozmaru prochází básník k zasnění, od zasnění k bolesti, od bolesti k očekávání smrti — jen ta přinese konečný smír.

Při rozboru Tomanovy básně se ptáme: jakých jazykových prostředků užil autor, že tak podmanivým způsobem vyslovil základní myšlenku básně a v podtextu bohatost svých citů? Básník sám naznačil nám cestu při tomto hledání, zdůrazniv, že usiloval o rytmickou rosu a křišťálovou řeč.

Tři strofy básně *Stará alegorie podzimu* přesně zachovávají počet 4 veršů a verše zase počet slabik: 10, 11, 12, 7. Strojovou stereotypii strofického obrazce diferencují dva činitelé. První tři verše se navzájem liší: každý následující má o jednu slabiku více nežli verš předchozí. Čtvrtý verš je nápadný svou relativní krátkostí — má jenom 7 slabik; tím upoutává pozornost k tomu, co říká (k hrám jejich zasněn hledí — když výškou k jihu létnou — sní o smíření v smrti); není třeba zdůrazňovat, že to jsou v básni, pokud jde o obsahové poselství, verše klíčové: dovršují, pointují sdělení tří veršů předchozích.

Každá strofa tvoří jedno souvětí. Větná intonace (s výjimkou prvního a druhého verše, mezi nimiž je přesah) se kryje s intonací veršovou. Rozložení iktů na jednotlivé slabiky je toto: 7, 6, 0, 11, 0, 7, 0, 8, 0, 6, 0, 3. Jde, jak vidět, o zcela vyostřený jambus; ikty připadají výhradně na sudé slabiky. Na lichou slabiku — s výjimkou první slabiky, o níž bude hned řeč — nepadá iktus ani jedenkrát. Jinými slovy: Toman vyostřil své verše rytmicky tak silně, že přímo volají po skandování. Víme, že Toman byl za studii na klasickém gymnasiu v Příbrami vynikajícím znalcem řeckých básníků, zejména tragiků, a že je s oblibou přednášel. Obsahu — v poslední strofě se připomíná básník, který ztaval své žaly na rosu rytmickou — odpovídá tedy forma básně, její zdůrazněná rytmičnost.

Jak je to se 7 ikty, které připadají na první slabiku? Je známo, že jamb se v začátcích českých veršů realizuje velmi obtížně. Jednoslabičných slov bez přízvuku není totiž v češtině mnoho. A tak většina českých básní, psaných jambem, začíná trojslabičným slovem, které se ovšem rytmicky realizuje daktylem.

Velmi podstatnou složkou krásy básně *Stará alegorie podzimu* je *eufonie*. Páteř eufonie tvoří tu rým — střídavý (a b a b). Jeho kouzlo záleží mimo jiné ve střídání rýmu mužského (vytepal — dal; hudebník — vzlyk; křeč — řeč) a rýmu ženského (mědi — hledí; flétnou — létnou; drtí — smrti). Rýmy jsou vynalézavě odstíněny. Už práce s rozdílnou kvantitou v nich (slabiky krátké se střídají se slabikami dlouhými) a s rýmovými dvojicemi o nestejném počtu slabik (trojslabičné slovo — jednoslabičné slovo; dvě dvojslabičná slova; trojslabičné slovo a jednoslabičné slovo; dvě dvojslabičná slova; dvě jednoslabičná slova) imponuje. Tendence dávat do rýmů slova významově nejsilnější (slovesa a podstatná jména vyjadřující činnost) je tu nepochybná. Rýmové slovo tak pointuje verš. Hlavně jeho význam podtrhuje poslední slovo posledního verše (v smrti), které je samým významovým centrem celé básně.

Eufonie je nesena ovšem také rozložením hlásek po celé básni. Takový je schematický obrazec eufonie v Tomanově básni:

Rozmarný zlatník listy vytepal

la al
t t
r r
y í y y
z z

ze zlata, bronzu, ze zamžené mědi

ze z z ze
e ě
la
m .m
n n

je do trav rozhodil a větrům, dětem dal,

tr tr
d d d d
e ě ě e
a l al

k hrám jejich zasněn hledí.

á a
e ě e
i í
j j
h ch h

V měsíčných nocích, starý hudebník

n n
í ých ch ý h í
s s
t d
ě e e

pro rozkoš hraje, střídá housle s flétnou

ro ro r
z s s s
a á
h h
ou ou
e e é

a hraje milencům a chytá ptáků vzlyk,

a a a á á

ú ú

y y

h oh

t t

m m

když výškou k jihu létnou.

y ý i

ou ou

k k k

A básník soucitný, jenž ztavil křeč

a á a

o e

s s ž z č

t t

k k

zrad, žalů, zklamání, jež srdce drtí,

a a a á

z ž z ž s c

í í

l l

r r

e e

d t

na rosu rytmickou a v křišťálovou řeč,

r r ř ř

a a á

k k

smí o smíření v smrti.

ní ní

sm sm

ř r

í í

Toman podtrhuje sepětí slov, která k sobě patří významově, ještě vazbou eufonickou. A tak od slova ke slovu sunou se hlásky stejně znějící a podporují tím významové spojení slov. Podivuhodně je eufonicky laděna sykvkami

a hláskami r a ř poslední strofa — její závěrečný verš je virtuózně instrumentován ve třech slovech stejnými hláskami.

Druhým rysem Tomanovy práce s eufonií je, že básník stejné hlásky rozprostře do několika veršů. Tím se podpírá významová kontinuita veršů.

Eufonie v Tomanově básni Stará alegorie podzimu jedinečným způsobem posiluje obsah básně, která v druhé strofě přímo přirovnává podzim k hudebníku, hrajícímu na housle a na flétnu.

Jazyk, jež Toman v básni Stará alegorie podzimu uplatnil, je křišťálově čistý, přítom až k průhlednosti jednoduchý. Jeho síla leží ve slovesech (vytepal, rozhodil, dal, hledí, hraje, střídá, chytá, létnou, ztavil, drtí, sní), dále ve výrazných epitetech, která podstatná jména přesně, jednoznačně určují (rozmary zlatník, zamžená měď, měsíční noci, starý hudebník, soucitný básník, rosa rytmičká, křišťálová řeč).

Rozbor všech složek básně Stará alegorie podzimu potvrdil, že Karel Toman mistrovsky realizoval dialektickou jednotu obsahu a formy, že vytvořil báseň prstencovitě uzavřenou, jedinečně jímavou.

3

VLASTNÍ PODOBIZNA

V básni *Vlastní podobizna* šel Karel Toman za cílem, který vyjadřuje její nadpis, přímočaře. Vytesal svoji podobiznu jako sochař.

Také tato báseň má 3 čtyřveršové strofy. Pouhých 12 veršů nutí autora k hutnosti a sevřenosti výrazu.

První strofa exponuje — zdánlivě zcela objektivně, jako by se k básníku nevztahoval — obraz pramene, který vyvěrá daleko v hlubokém lese. Jak voda vychází z hlubin, prodírá se cestou z tmy k světlu. A zpívá — píseň těchto hlubin.

Bez přechodu začíná básník mluvit v druhé strofě o sobě. Poznáváme, že obraz pramene, který vyvěrá z hlubin a zpívá, je obraz, jímž vystihuje Toman vlastní osud. Žil život naplno. Nesl v sobě chuť hlubin a temnot. Do krve mu vstoupila jejich píseň, i se svou lživostí a svým rytmem.

Jaká je to píseň, osvětluje třetí strofa. Básník v ní nezpívá za sebe. Zpívá sen zástupů, mnoha miliónů ubohých, chudých, bědných, jejich touhu osvobodit lidstvo, sebe, touhu vesmírnou. Básník, jehož tato touha miliónů prolula, není však schopen zazpívat píseň bojovnou. K nebesům štoupá jeho píseň tichá, zádumčivá. Ideovým svorníkem všech tří strof je důraz na p í s e ň (pramen zpívá píseň, život je píseň temných hlubin, sen zástupů se proměnil v píseň tesknou) a na její rytmus.

Život a teplá konkrétnost, v nichž je vyjadřován obsah těchto strof, je dána především důslednou personifikací jevů, neživých věcí i abstrakt, a pak důrazem na akčnost sloves — tím básník zdůrazňuje dynamičnost dění:

Pramen se rodí, třese a zpívá, život (jako Jan Křtitel) křtil básníka vodou živou a vdechl mu (jako Stvořitel) chuť hlubin a temnot. Píseň, kterou si básník nese v krvi, je lživá — jako život sám, jinak se tváří a jinak splňuje co

sliboval. Sen zástupů zpívá, bije v něm touha až vesmírná. Kontrastem k této dynamice a vyostřené intenzitě zní básníková píseň jen tíše a zádumčivě.

Jestliže je obraz písně svorníkem, který váže všechny motivické prvky básně, musíme se ptát, jakými formovými a stylistickými postupy vyslovil Toman tuto představu.

Písňovitost je dána především pravidelností básně. Tři strofy mají toto rozložení slabik ve verších:

8	8	9
8	9	8
9	8	11
5	5	5

Jde tu o pravidelnost, ale ta není realizována strojově přesně a je několikerým způsobem porušována. Předně: v rozmístění veršů osmislabičných a verše devítislabičného; za druhé: v třetí strofě stává se svou délkou (11 slabik) nápadný třetí verš — vyslovuje významnou myšlenku, že básníková píseň je tichá a zádumčivá. V každém čtyřverší je poslední verš pětislabičný; svou nápadnou krátkostí upoutává pozornost k obsahu, který vyjadřuje: je to pointa každé strofy, zvláště důrazná ve strofě poslední, kde vyslovuje myšlenku o zbožné oddané, nezáludné, ale i trpně bezbranné básníkově službě zástupům.

Po stránce syntaktické je báseň Vlastní podobizna vytvořena řadou paralelně vedle sebe položených vět.

Pramen vyvěrá — dva verše

Rodí se a třese píseň — dva verše

Život mě křtil vodou živou — jeden verš

chuť hlubin vdechl — jeden verš

Mám v krvi píseň i její rytmus — dva verše

touha bije — jeden verš

Píseň zní k hvězdám — dva verše

Tím, že věty se rozprostírají buď v jednom verši nebo ve verších dvou, je větný paralelismus zbavován rysů, které by jej automatizovaly, je diferenciován.

Umístění toho kterého slova na konci každého verše, není náhodné — na toto nejexponovanější místo dostala se slova nesoucí třesť významu:

lese
 pramen
 třese
 píseň
 živou
 vdechl
 lstivou
 rytmus
 zpívá
 bije
 zádumčivá
 k hvězdám

Příznačná pro Tomana je frekvence druhů slov. Slovesa nesou dynamičnost obrazů (vyvěrá, rodí se, třese, křtil, vdechl, zpívá, bije) nebo vyslovují kontrastem básníkův mentální stav (mám, zní). Podstatná jména spolu s přídavnými jmény ve funkci přívlastků vyslovují dějiště dění a všechny jeho okolnosti: hluboký les; zpěvavý pramen; z tmy k světlu; podsvětní píseň; vodou živou; chuť hlubin a temnot (neshodný přívlastek); píseň lživou i rytmus; sen zástupů; vesmírná touha; píseň tichá a zádumčivá; k hvězdám.

Jak vyjádřil Karel Toman písňové kvality své básně? Vedle vzpomenuté už paralelnosti veršů jsou to dvě složky, jež výrazně uplatnil: rytmus a eufonie. Obě složky spolu ovšem nerozlučně souvisejí, eufonie je na rytmu jako by zavěšena.

Rozložení iktů v celé básni podává tato tabulka:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
/	.	.	/	.	.	/	.			
/	.	.	/	.	.	/	.			
.	/	.	.	/	.	.	/	.		
/	.	.	/	.						
/	.	.	/	.	.	/	.			
.	/	.	.	/	.	.	/	.		
.	/	.	/	.	.	/	.			
.	/	.	.	/	.	.	/	.		
/	.	.	/	.	.	/	.			
.	/	.	.	/	.	.	/	.		
.	/	.	/	.	.	/	.			
.	/	.	/	.	.	/	.			
5	6	1	8	4	—	5	4	—	—	—

Rytmus básně je silně podmíněn verši o nestejném počtu slabik. Můžeme v něm zaznamenat svár základního rytmu jambického se začátky verše a poloverše, které se z poloviny naklánějí k daktylu. Obojí rytmus se střetává, vzniká dramatický svár. Ten vychází dobře vstříc obsahové protikladnosti celé básně: vesmírná touha zástupů — slabost básníka při jejím vyslovení. Dále bych rád upozornil na jev pro Karla Tomana příznačný — na vztah rozložení kvantity k rozložení iktů. V první strofě je dlouhých 6 slabik, v druhé strofě rovněž 6 slabik; v třetí strofě počet dlouhých slabik se nápadně zvyšuje (14 dlouhých slabik) — čtení veršů se tu zřetelně zpomaluje a forma tak rovnoběžně provází myšlenku: zádumčivost básníka z poznání, že není schopen vyjádřit vesmírný sen zástupů.

Už první přečtení Tomanovy básně nenechává nás na pochybách, že jde o verše, v nichž se mimořádnou intenzitou uplatňuje *eufonie*.

Výrazná eufonie vzniká umným a důsledným rozložením hlásek stejné zvu-

kové kvality na osnově verše, několika veršů, jedné strofy i celé básně. Eufonické schéma básně Vlastní podobizna vypadá takto:

Daleko v hlubokém lese

le l é lese

ko ok

vyvěrá zpěvavý pramen.

vě ěv

rá ra

vy vý

Z tmy k světlu se rodí a třese

t y dí

t t se

z s

vě

podsvětní píseň.

p p

d t p

ní í ě

s s

vě

Život mě křtil vodou živou,

ži ži

vo vo

t t d

ou ou

chuť hlubin a temnot mi vdechl.

t te t de

hl chl

u u

i i

Mám v krvi píseň tu lstivou

vi se iv

m m

s s

u ou

i její rytmus.

i í

j j

t us

Sen zástupů v srdci mi zpívá,

se z s c z

á i i í á

p p

t d v

u ů

se pí

vesmírná touha v něm bije.

es m n n m

e ě

á a

v v

f i

es ou

A jen píseň tichá a zádumčivá

a í se i á a i á

en eň t d

pí u

z mých slov zní k hvězdám.

z s z z

ý f

m m

Pohled na zvukovou osnovu básně ukazuje, že Toman eufonicky spojuje slova, která k sobě úzce významově patří (např.: *vyvěrá zpěvavý; podsvětní píseň*). Někdy je eufonicky organizován celý verš (např.: *život mě křtil vodou živou*). Občas přechází eufonicky shodná skupina z verše do verše a tím podporuje povědomí o jejich zvukové kontinuitě (např. *vyvěrá zpěvavý pramen / / Z tmy k světlu se rodí*). Zvláště umně je zvukově organizována strofa třetí, která zvučí jako malý symfonický orchestr, spojujíc všechny možnosti zvukosledu: po celé básni rozprostřené sykavky, přechod téže zvukové kvality z verše do verše, a připomenuté už uplatnění dlouhých slabik, nejbohatší ze všech strof.

Do eufonické organizace textu patří ovšem také koncový rým, umístující do závěru veršů shodné hlásky a tím je silně zvukově exponující. Rým je přerývaný (abac), dvojslabičný. Tři dvojice diferencuje Toman jednak kvantitou — první dvojice (lese : třese) má dvě slova s krátkými slabikami, druhá dvojice

(živou : lstivou) má druhou slabiku dlouhou, třetí dvojice (zpívá : zádumčívá) má v prvním slově dvě délky, v druhém slově slabiku krátkou a dlouhou, jednak počtem slabik v rýmující se dvojici (dvojslabičné slovo „zpívá“ : čtyřslabičné slovo „zádumčívá“). I tím usiluje básník vyhnout se zvukové stereotypii.

Básní Vlastní podobizna vytvořil Karel Toman medailón vpravdě přiměřený myšlenkové hutnosti, obrazové nasycenosti a výrazové pregnanci své lyrické poezie. Mistr se zpodobil vpravdě mistrovsky.

*

O lyrických básních Karla Tomana bylo už napsáno, že jsou to mince ražené ze zlata. Toman dovedl svá malá arcidíla vykroužit a uzavřít jako prsten. Do svých zkratek, sochařsky tesaných a melicky poutavých, uložil melancholické zkušenosti svého pohnutého života, vzdor i nesmírnou touhu zástupů po spravedlnosti, zpěvnost pramenů rodné země.

L'ART DES AUTO-TRAITS DE KAREL TOMAN

Les grands artistes ont créé par leurs œuvres des monuments plus durables que l'airain. C'est en elles qu'ils ont déposé les expériences les plus importantes de leur vie, c'est par elles qu'ils ont atteint aux valeurs les plus hautes.

Bien des peintres et des sculpteurs ont tâché de traduire l'essence de leur être par un autoportrait (Leonardo da Vinci, Michelangelo Buonarotti, Rembrandt van Rijn, Josef Václav Myslbek, Max Švabinský, Pablo Picasso, etc.).

Moins souvent des auteurs littéraires essayent de saisir leur œuvre et leur personnalité par un médaillon. Les poètes lyriques présentent dans leurs poésies leur autoportrait du moment donné (A. S. Pouchkine, Charles Baudelaire, Paul Verlaine, Jan Neruda, Antonin Sova, etc.). C'est aussi le cas de Karel Toman (1877—1946), poète tchèque insigne.

Cependant Karel Toman a écrit aussi des poésies qui peuvent être considérées comme ses autoportraits artistiques. La présente étude en analyse deux: la „*Vieille allégorie de l'automne*“ et le „*Portrait de l'auteur par lui-même*“. Dans un espace réduit à l'extrême (chacune de ces pièces a trois strophes, en tout douze vers) Karel Toman a réussi à rendre sensible, en une forme dense, de façon supérieure l'essence de sa poésie. Il a refondu le rêve d'une justice pour tous les pauvres et opprimés, la douleur et la tristesse de la vie, créant des poésies d'une musicalité mélancolique, d'un rythme expressif et d'une langue cristalline.

A. Z.

